

Erik Axel

Kropslige og psykiske processer som aspekter af menneskelig livsvirksomhed

Et bidrag til en kritisk psykologisk materiel kropsforståelse

Abstract

Med udgangspunkt i teoretiske udviklinger i humanvidenskaberne har kroppen de sidste år fået mere fokus. Det skyldes, at forskningen bevæger sig mod konkrete undersøgelser for især at kunne begribe, hvordan vi i lokal praksis med det begrænsede, vi kan, må komme til at kunne det, vi ikke kan. Det finder vi ud af gennem vor udforskning, der dog ikke kan garantere et resultat, men alligevel er lovbunden. Udforskning er en materiel konkret proces, hvor alt kan forstyrre og dermed nedbryde, og hvor processen må variere sig for at gendanne sig, hvorved omgivelserne samtidig forandres. *Det er en refleksiv, selvmodificerende proces, der hos mennesker involverer krop, psyke og det sociale.* Som specificering af denne proces vil kritisk psykologis begreb om motivation som kropslig og psykisk vurdering af handlemuligheder i en situation blive udfoldet. Desuden vil teoriarbejdet med udvikling af motivationsbegrebet blive diskuteret og dets eksemplariske sider fremhævet.

Nøgleord: selvmodifikation, stofskifte, udvikling, motivation, subjektiv relation, organisme, krop.

Fra det 19. århundrede og op til idag har der været grundlæggende erkendelsesteoretiske problemer med at begribe sammenhængen mellem triaden det kropslige, psykiske, og sociale. Det teoretiske problem er, at man er gået ud fra, at man kan skille elementer i triaden og alligevel må forudsætte et samspil. Således opfatter den positivistiske psykologi implicit kroppen som det ikke modificerbare, universelle sæde for de psykiske processer, hvor stimuli bearbejdes til kognitive processer, igangsætter behov og fører til handlinger. Kroppen som det implicitte grundlag for de psykiske processer omtales ofte som en modstilling af krop og psyke, hvor hver side har sine processer, hvis sammenhæng man ikke kan bestemme nærmere, men alligevel forudsætter. Denne bestemmelse af kroppens betydning falder godt i tråd med mange hverdagsforestillinger: "min hjerne får mig til ...". Sociologien har også kæmpet med at begribe triaden. Her bliver kroppen rammen om individet, forstået som byggesten til samfundet. Under positivismen i det nittende og tyvende århundrede har sociologiske forskere implicit set kroppen som en beholder for rettigheder samt som en ikke modificerbar enhed, der udgør udgangspunktet

for kommunikation og erfaringsopsamling, og som indeholder biomekaniske processer (Locq og Farquhar, 2007, 1-18).

Den reflektive subjektive relation er bestemt i organisme omverden forholdet

Positivistiske sociologer og psykologer har således undersøgt henholdsvis det sociale og det psykiske og har mere eller mindre negligeret de andre sider i triaden, de har skilt elementerne fra hinanden, de har abstraheret dem hver for sig. At acceptere, at teorier negligerer tilsyneladende irrelevante sider, fører til at teorier lukker sig om det, de kan sige, og ikke har mulighed for at komme til at dække andre sider, når det bliver nødvendigt. Sådanne teorier yder specificerede udsagn, som man må hoppe imellem, hvis man vil dække et problem, man analyserer. Det betyder, at teori og praksis bliver adskilt, praksis rummer mere relevant end teorier eller kombinationer af teorier kan sige. Rolleteorien et eksempel herpå.

Roller har man bestemt som sociale normer for adfærd, som individet bliver styret af. At bestemme, hvor normerne ligger, og hvordan individet bliver styret deraf, har ikke givet brugbare forklaringer. Man har f.eks. forsøgt sig med empiriske forklaringer: man har forstået f. eks. lægers, sygeplejerskers og bureaukraters roller som bestemt af jobspecifikationer i stillingsopslag og ment, at de professionelle blot følger specifikationer. Men når man undersøger, hvad de professionelle faktisk foretager sig, så blander det enkelte individ forskellige rollers formål og opgaver for at få praksis til at fungere.

Hvis man i teorien skiller de enkelte sociale roller og teoretisk forventer, at individerne udfører hver sin rolle i en sammenhæng, og hvis vi i praksis finder, at det enkelte individ blander rollerne, så må man også i teorien kunne forklare, hvordan udførelsen sammensættes. Man kan ikke bare blande forskellige principper for udførelse af praksis: hvis sygeplejersken ordinerer en medicin, som lægen ikke har

ordineret, kan det få katastrofale konsekvenser. Hvad er det rollehaverne gør som får praksis til at fungere, og som teorien ikke kan forklare? hvad er det praksis rummer, som er mere end, hvad teorien kan forklare? Teorien dækker ikke praksis, teorien om roller og rollens udførelse i praksis er skilt ad.

Denne erfaring gjorde man på mange områder i humanvidenskaberne i sidste del af det tyvende århundrede. I eksemplet er spørgsmålet, om det er muligt at komme frem til en forståelse af rolleudførelsen ved at udvide rolleteorien?

Problemet er, at vi i teorier som rolleteorier kombinerer faste givne enheder, f.eks. viden, normer og handling, der i forvejen er adskilt fra andre. Derved kan vi ikke opnå mere end begrebskonstellationer af det, som vi ved i forvejen, f. eks. viden anviser, hvordan ting hænger sammen, normer, hvordan man går frem, og viden og normer tilsammen styrer handling. Teorier med fast givne enheder kan kun bestemme, hvordan enheder spiller sammen uden at ændre hinanden. Derfor kan vi ikke bestemme, hvad vi kan i praksis: hvad sygeplejersken gør på hospitalet, hvor hun på trods af jobspecifikationer vurderer, hvad hun må gøre her, nogle gange uden, at nogen har vist hende, hvad det er, – hun må kunne klare situationen på nye måder, det er altid en mulighed, hun må forholde sig til.

Nu er problemet, at denne subjektive vurdering, der her peges på, rummer en usikkerhed i sikringen af praksis' rette udførelse. Rolleteoriens veldefinerede begreber om social styring skulle bringe os ud over denne usikkerhed. Vi forbinder almindeligvis det subjektive med vilkårlige ideer og forholdemåder og det sociale med stabil viden og virke. Men vi kan ikke skille sygeplejerskens subjektive forholdemåde fra rolleteoriens sociale udførelse, empirien viser os, at vi må holde dem sammen. Vi kan dog ikke bare kombinere det vilkårlige og det stabile. Vilkaflig forholdemåde forstået som kun tilfældig kombineret med udførelsen må

indbefatte en forståelse af social styring som ustabil, for hvis sygeplejerskens udførelse af sin opgave bare var tilfældig, ville hospitalets praksis også være det. Vi må forstå enheden af vilkårlighed og stabilitet på en anden måde, vi må omorganisere deres forhold. Det betyder, at både praksis og det subjektive bliver varierede og stabile. Her kommer variationen af, et menneskes vurdering af hvad der må gøres.

Vi vil således integrere, hvordan sygeplejersken subjektivt på varieret vis forstår hospitalets virke og hvordan hospitalets virke hænger sammen socialt og bliver varieret. Vi må derfor forstå, hvordan det sociale virke reguleres subjektivt. Det medfører, at vi ikke kan tage udgangspunkt i, at sociale begreber er identiske og faste. Vi må acceptere, at vore forståelser og begreber må bestemmes ud fra, hvorledes de fungerer. Det betyder også, at vi må acceptere, at alle begreber udvikles gennem deres funktion.

Vi må derfor tage udgangspunkt i, hvordan vi forholder os til vor omverden i praksis. Som vi skal se nærmere på indbefatter det vor krop og dens behov. I vor omverden ved og kan vi noget, men ikke alt relevant for vor handling. Vi er dog i stand til med det begrænsede, vi ved og kan, at komme frem til det, vi ikke har kundskab om, men som er relevant for os at kunne der, hvor vi er.

Vi er ikke determineret af de steder vi er, men vi-relaterer-til-os-selv-i-relation-til-det-vi-står-over-for (Farrell, 1994, p. 17f; Axel, 2002, p. 188)) og arbejder på at finde en vej der fungerer bedre end den anviste. Vi er refleksive, det indbefatter vor relation til os selv i vor omverden, og det vil blive benævnt selvmodifikation. Det er kernen i vor subjektive relation til vor omverden, som hverken er vilkårlig eller determinerende. Med den har vi mulighed for at finde problemer i sammenhængen mellem hvilket som helst af vore begreber, og arbejde på at håndtere dem, så vi opnår en god måde at gøre tingene på. Derved indbefatter refleksivitet mere end det, at vi tænker over tingene. I

eksemplet med sygeplejersken forbindes kroppen, individet og det sociale: kropslige fornemmelser, den psykiske forståelse og regulering af arbejdet. Det viser, at når vi søger at komme ud over det adskilte i teorien, må vi forbinde på kryds og tværs, vi må forstå, hvordan det ene kommer ud af det andet og omvendt, f.eks. hvordan individet kommer af det sociale og det sociale af individet, eller psykiske forståelser kommer af kropslige fornemmelser og omvendt. Det betyder, at vi med et udtryk fra Marx må forstå menneskets virke som regulering af dets stofskifte: Vi forstår virkeligheden som materielle samspil. Tingene er ikke skilt fra hinanden, men vi må skelne mellem dem for at finde sammenhængen.

Den kritiske psykologi kan specificere den subjektive refleksive relation

Kritisk psykologi har oparbejdet et begreb om den subjektive relation, der udfolder åbenheden. Denne artikels problem er derfor at undersøge, hvorledes kritisk psykologi som en materiel teori bestemmer det subjektive i sammenhæng med de sociale og organiske sider af menneskers virke.

Da vi nærmer os 50'året for udarbejdelsen af den subjektive relation i kritisk psykologi, vil det være for omfangsrigt først at gennemgå, hvordan begrebet blev udledt, og siden, hvorledes det må bestemmes idag. Derfor er artiklen opbygget på følgende måde. For at kunne gennemføre en kritisk undersøgelse af den subjektive relation skitseres nogle principper for, hvorledes nyere dansk kritisk psykologi (f.eks. Dreier, 2008; Højholt, 2007; Axel, 2020) danner en baggrund til at forstå menneskets forhold til sig selv. Det er en historisk materialistisk tilgang, hvor organisme-omverden forholdet betegnet som praksis er den centrale proces. I den udvikles krop, psyke og det sociale. Selvmodifikation bliver forstået som udvikling og vil blive bestemt nærmere som en situeret proces i konkret sammenhæng. Med konkret menes, at sammenhængen er sammenvokset,

ligesom vi i vor forståelse af udførelse ikke kunne nøjes med at kombinere vilkårlighed og stabilitet, men måtte udvikle en sammenvokset enhedsforståelse af de to sider af udførelse til varierethed. En uomgængelig pointe er, at kroppen, det sociale og det psykiske som den subjektive relation er både en betingelse og en mulighed i udviklingen af hinanden i praksis. Det er processerne i praksis, der afgør samspillet mellem de tre aspekter, og de kommer på forskellig vis i fokus bestemt af problemet, når processen skal bestemmes. Det betyder, at nogle gange kan et eller flere af aspekterne glide ud af fokus ved undersøgelsen af et problem, selvom de stadig har betydning for processen. Efter denne skitsering af baggrunden for den subjektive relation bliver læseren ført "a trip down memory lane." Vi skal se på nogle oprindelige tekster fra halvfjerdserne og firserne for at diskutere de grundlæggende principper i kritisk psykologis dialektisk materialistiske forståelse af den subjektive relation som motivation og kroppens rolle deri.

Kroppens betydning fremstår i organisme-omverden forholdet

Den historisk materialistiske tilgang har konsekvenser for vor forståelse af kroppen, vi kommer til at forstå kroppens betydning for vort liv på en anden måde end vor almindelige forestilling. Talemåden "vi føler os frem" lægger vægten på, at kroppen styrer vore handlinger. Herved åbnes for en forestilling om, at kroppen former eller styrer det psykiske, for eksempel, hvordan behov eller emotioner former mine handlinger. Vi forstår kroppens betydning som for eksempel at angst eller vrede kan overmande mig, og få mig til at gøre ting, jeg siden kan være stolt af eller fortryde. *Men vi må anerkende, at kropslige såvelsom psykiske funktioner udformes i organismens relation til sin omverden.* Min angst eller vrede er nok et kropsligt fænomen, men kommer af praksis og det liv, der er levet. Både det kropslige og psykiske kan blive forstyrret af erfaringer i om-

verden og få overtaget i relationen til omverden på uhensigtsmæssig måde, men det har stadig sin baggrund i organisme omverden forholdet. Når vi vil forstå hvad der driver os, må vi ind over triaden det kropslige, psykiske og sociale, ind over det liv, der er levet, det betyder i sidste ende ind over praksis. Som vi skal se, er dette en central pointe i det motivationsbegreb vi skal diskutere.

Organismer udgøres af mange processer forbundne med omverden

En betydning af kroppen er, at den er en central enhed, som når vi ser på kroppen og ser bort fra lemmer og hovede. En grund til, at vi må forbinde på kryds og tværs, er dog, at kroppen ikke kun er en enhed, men har mange sammenhænge, der, som vi skal se, er forbundne med dens omverden. Derfor er en bedre betegnelse organisme, en enhed, som har mange organer, mange processer, og som flyder ud i omverden, ikke er skilt fra dens omverden, men må skelnes fra den i sin sammenhæng. F. eks. er vor fordøjelse således udkrænget i det forhold, at vi opvarmer føden uden for kroppen, og tarmenes længde er forkortet derved (Moore, 2015, p.11). Ligeledes kan f. eks. den blinde føle med spidsen af en stok uden for kroppen, hvor der er forhindringer (Polanyi, 1983). Endvidere kan f.eks. en musiker udtrykke sine følelser ved at spille på et instrument. Det betyder, at kroppen kan indgå på vidt forskellig vis i forskellige sammenhænge, f. eks. fysiologiske, sensoriske og motoriske, og kan undersøges fra vidt forskellige perspektiver, f.eks. naturvidenskabelige, praktiske og kunstneriske. Vor tilgang her er den subjektive reflektive relation, der kan forstås som grundlag for alle perspektiverne.

Selvmodifikation i krop, psyke og omverden

Hvad vi kan ændre gennem vort forhold til os selv er ikke kun vilkårligt. Selvmodifikationen afhænger af de omstændigheder vi befinder os i, sociale og naturmæssige betingelser.

De omgivelser, vi befinder os i, er organiseret på kryds og tværs af mange forskellige principper, f.eks. fysiske, sociale, psykologiske og fysiologiske. Alle omgivelser er hver især organiseret på en særlig måde. Det betyder, at når vi vil forstå, hvordan mennesker ændrer sig selv i særlige omgivelser, må vi være opmærksomme på sammenhænge på tværs af de områder, der har betydning for ændringerne. Som eksempel på selvmodifikation under særlige betingelser kan der henvises til de undersøgelser, der har vist, at mennesker ikke bruger de regnemetoder, de har lært i skolen, men udfører en beregning, hvor de benytter forhåndenværende organiseringer i omgivelserne til at finde genveje. For eksempel fandt Scribner, at lagerarbejdere på et mejeri til en bestilling af mælkeprodukter benyttede mælkekassers kvadratiske udformning med 4x4 båse til udregninger af, hvilken halvtom kasse med mælkekartoner, det var nemmest at fylde op ud fra andre halvtomme kasser (Scribner, 1984; for andre eksempler se også Lave, 1988; Axel, 2002, 2009). Lagerarbejderne gentog ikke slavisk de regnemetoder, som de havde lært i skolen. De lærte sig selv, hvordan de skulle gå frem. De indrettede deres fremgangsmåde efter, hvor mange mælkekartoner der var i hver kasse. I deres varierede virke udviser de en enhed af subjektiv regulering og kropslige bevægelser. Der er tale om en særlig selvmodifikation i praksis under særlige betingelser.

Som sagt ændrer vi os selv gennem bl.a. vort forhold til psykiske og kropslige aspekter af vort virke. For det første gør den konkrete situerede tilgang det klart, at vi må forstå mennesket som en organisme med mange samvirkende funktioner, mekaniske, fysiologiske, kemiske, psykiske, sociale osv., hvormed dets liv regulerer sig i dets omverden. For det andet dukker det frem, at kroppen ikke er et biomekanisk system, hvor man reparerer på eller udskifter dele ligesom ved biler. I mekaniske systemer slider delene hinanden til som et resultat af deres gentagne bevægelser. I modsætning til

mekaniske systemer udvikler kroppen sig også i forhold til de operative indgreb den har været udsat for, f.eks. gendannelse af væv ved ar, eller ved lungernes vækst efter lungeoperation, og genoptræning efter hjerneskader kan lykkes, fordi hjernen ved hjælp af genoptræningen er i stand til at inddrage nye områder af hjernen til at gendanne bestemte psykiske funktioner, som er blevet beskadiget. Disse empiriske forhold må ses som, at kroppen-relaterer-til-sig-selv-i-relation-til-det-den-står-over-for,-for-at-bevare-sine-funktioner, og hvad den står over for er omverdensbetingede og indre processer og forandringer.

Dermed har vi omgivelser og organismer som to processer, der former hinanden. Begge er konkrete, sammensatte af forskellige funktioner. I organismer er der mange forskellige processer og måder, hvorpå processerne forholder sig til sig selv, og alle disse processer bliver en del af, hvordan der i organismen tages vare på dens enhed og den sammenhæng, den er en del af. Omverden består på sin side af mange organismer af forskellige slags og mange ikke organismiske fysiske momenter. Det forhold, at mange forskellige processer i organismer og deres omverden spiller ind i organismernes forhold til sig selv og deres selvmodifikation, betyder ikke, at vi altid må inddrage alle forhold for at bestemme, hvad der sker. Vi må abstrahere fra de processer der betyder mindre for vor undersøgelse af en selvmodifikation, vi må abstrahere det, der er relevant, og det abstraherede er stadig konkret, sammensat af en række processer (Axel og Højholt, 2019).

I organismen finder vi alle mulige forskellige processer, der indgår i dens formning af sig selv og omverden. For det første kan psyken betragtes som en central del af organismens regulering af sit forhold til sig selv og omverden med begrebsdannelsen og dens sanselige, emotionelle og motivationelle sider. Gennem begrebsdannelsen og dens motivationelle aspekter yder organismen en regulerende ledetråd for deltagelsen i menneskers livsvirksomhed.

Det peger på, at i livsvirksomhedens processer er det kropslige i det psykiske og det psykiske i det kropslige.

For det andet, i kroppens bevægelighed spiller organismen selvsagt en rolle i samspil med dens psykiske regulering. Kroppen er en mulighedsbetingelse for forskellige former for virke, produktion, kommunikation og sanse- lige sociale relationer.

For det tredje kan forskellige udformninger af kroppen behøve særlige arrangementer af sociale betingelser, som den så kan modificere sig i forhold til for at kunne deltage på almindelig vis. Det ser vi især i forskellige former for handicap.

I denne artikel fokuseres på de sider af organismen, der mest direkte indgår som ledetråd i den refleksive ændring af deltagelse i omverden. De andre områder af organismens processer vil blive taget op, når det er relevant i forhold til fokuset.

Underliggende filosofiske problemer.

Problemerne omkring forståelse af selvmodifikation er omfattende. De kræver bl.a. en filosofisk grundlagsdiskussion, mellem idealisme og materialisme. For eksempel inviterer tanken om selvmodifikation til vitalisme, tanken om, at alt liv beror på en enestående livskraft, der ikke kan forklares med fysiske og kemiske materielle love, og som derfor må forstås ad andre, muligvis ideelle veje. Den her fremlagte forståelse af, at organismen ændrer sig gennem sit forhold til sig selv bestemt af ændringer i dens særlige betingelser, arbejder dog på at forstå det refleksive forhold ud fra naturens love. Perspektivet udspringer af tilgangens rødder i en kritisk psykologisk forståelse. Dog, at gå videnskabeligt til værks med naturens love for at belyse dette problem, betyder stadig, at vi må tage en grundlagsdiskussion af de implicite filosofiske antagelser i naturvidenskabelige tilgange. Selv disse bliver begrundet i filosofiske forståelser. For eksempel er tanken om sociale netværk, som består af punkter forbundet med

kommunikationsledninger, hvor information transporteres uden deformation (Ingold, 2011, p. 85) baseret på analytiske filosofiske principper. Her antages det, at ledningerne og informationen, der flyder gennem dem, ikke indvirker på hinanden på irreparabel vis, og at de derfor kan holdes adskilt, – mens Lewontin og Levins (1997) baserer deres forskning på dialektiske filosofiske principper: Deres bestemmelse af en økologisk niche indbefatter, at både dyr af en bestemt art og deres niche udvikler sig gennem dyrenes liv. Organismerne bruger de ting i omgivelserne, der er relevant for deres livsopretholdelse; deres stofskifte indgår i samspil med omgivelserne; f.eks. udvikler de lagre i organismen af fedt, for at tage højde for variationer i forekomst af føde i omgivelserne; og endelig sanser de fysiske fænomener ud fra deres relevans for deres livsopretholdelse. Filosofiske grundlagsdiskussioner er der dog ikke plads til inden for denne artikels rammer. Så på trods af, at disse omfangsrige problemer kræver en bog for at blive belyst, kan artiklen her kun give en skitse til.

Selvmodifikation og udvikling.

For at kunne organisere diskussionen af selvmodifikationens problemer må den ses i en større begrebssammenhæng. Om eksemplet med lagerarbejderne kan man sige, at de udviklede en udregningsmetode, hvor de udnyttede særlige omstændigheder på arbejdspladsen. Derved ses selvmodifikationen som bidrag til at udforme noget nyt. Nogle er tilfredse med at forstå det nye som noget der dukker op, emergerer, hvor man forstår det som tilfældigt, eller som styret af processer, man ikke kan tænke nærmere over med den nuværende viden. Men de sammenhænge som indgår i eksemplet med lagerarbejderne inviterer til forsøg på forklaring. Begrebet udvikling angiver, at noget dukker frem som et resultat af bestemte processer, og det er derfor naturligt at se selvmodifikation som et aspekt af udvikling.

Men der er flere forståelser af udvikling

ude at gå. Udvikling kan ses som en modning, f.eks. som processer, der af sig selv fører til modning af særlige evner i barndommen. Ofte forstås udvikling også som en proces, der uafvendeligt og flere gange fører til et resultat, som en rosenknop, der fører til blomsten. Disse måder at forstå udvikling på bliver for deterministiske til at forklare f.eks. lagerarbejdernes udvikling af deres udregningsmetoder. Især driller det element i eksemplet, at de varierede regnemetoder fremstår som nye. Det generelle fænomen, addition og subtraktion af tal, indgår i lagerarbejdernes partikulære måde at regne på. De håndterer tal på en særlig måde under deres arbejdsbetingelser, og hvis vi antager at de efterligner, hvad andre gør, er der nogen andre, som har udviklet beregningsmetoden.

Hvordan forklarer vi udviklingen af det nye i deres arbejde? Fra gammel tid har man med dialektik betegnet menneskers forhandling med hinanden for at komme til forståelse af de forskellige uforligeligheder og deres betydning for et fælles problem. Dialektik blev af Hegel generaliseret til at dække alle de uforligelige processer, hvorfra udvikling fremkommer (se f.eks. Bernstein (1971)). Hegel beskæftigede sig med lovmæssighederne i dialektik som logik. Hermed søgte han ud over den domslogik, hvor man kan slutte sig til resultater, der ikke kan diskuteres, f.eks.: alle mennesker nedstammer fra to andre mennesker; Poul er et menneske; ergo nedstammer Poul fra to andre mennesker. Hegel fandt, at med dialektisk logik kan man bestemme det, der er nødvendigt og tilfældigt, ligesom lagerarbejdernes udregningsmetode kan bestemmes med nødvendighed ud fra deres arbejdsbetingelser, men også, at der kunne have været udviklet andre regnemetoder, som vi kunne have fundet, hvis vi så nærmere efter på betingelserne. (For en nærmere diskussion af nødvendighed og tilfældighed se Robert Havemann (1965)). At en begivenhed indtræffer på en gang bestemt af nødvendighed og tilfældighed, går op imod den mekaniske fysik, som dominerede i attenhundredetallet og har

dannet model for humanvidenskaberne op til vor tid. Her finder man videnskabsfolk, der har bestræbt sig på at tænke i årsag og virkning og i veldefinerede kontekstfri begreber for at opnå videnskabelighed i sine resultater. Man har ikke klart taget stilling til eller accepteret, at i mekanisk fysik fører en årsag til en virkning, og at samspil mellem specifikke årsager, der hver virker med en bestemt kraft, yder determinerede resultater, hvorved udvikling af nye forhold udelukkes. For at opnå determinerede resultater i teoretiske modeller, har man også opereret med veldefinerede kontekstfri begreber, som indgår på samme måde, hver gang modellen virker, hvorved man også udelukker udvikling af nye forhold (Axel, 2002, 2009). For at forstå udvikling må vi derimod undersøge konkrete forhold, og det indbefatter konkrete begreber, der får deres betydning fra sammenhænge i praxis (Axel og Højholt, 2019). Vi kan derved ikke opfylde idealet fra mekanisk fysik, at vi skal beskrive det sande objektivt, vi er alle en del af omverden, og det er i relationerne til den og os selv, at vi finder sandhed.

Med udgangspunkt i den historiske materialisme ser kritisk psykologi udvikling som et grundvilkår i menneskers liv. Den udviklingsbevægelse, vi finder i lagerarbejdernes arbejde, er altså en fremtrædelse af et grundlæggende vilkår i menneskers liv: mennesker udvikler sig og deres handlinger ved at forholde sig til omgivelserne som ressourcer. Allerede i 1800 tallet besad man i den historiske materialisme en dialektisk forståelse af udvikling som et grundforhold i naturen og påpegede problemerne i positivismen som mekanisk naturvidenskab. Engels, der var ven af og arbejdede tæt sammen med Marx, skrev i 1873 om dialektik, at han havde set betydningen af "legemernes selvbevægende stof. Legemerne kan ikke adskilles fra bevægelsen, deres form og art lader sig kun erkende gennem den (Engelsted, 1987, p.206f)." I denne tradition om den grundlæggende sammenhæng mellem bevægelse og legemer og om hvordan særlige be-

tingelser udformer særlige udviklinger søgte kritiske psykologer i 70'erne og 80'erne konsekvent at udarbejde, hvordan de generelle sider af mennesket har udviklet sig (i vort tilfælde, hvordan mennesket har udviklet sig i fylogenesen), hvordan de særlige tilfælde deraf udvikler sig (i vort tilfælde, ontogenesen, det enkelte menneske i sin samfundsmæssige sammenhæng), og hvordan teorien derom må udvikle sig med sin genstand. Denne fremgangsmåde benyttede især tyske kritiske psykologer under oparbejdelsen af tilgangen, men den er ikke fulgt så systematisk siden.

Når legemers form og art ikke kan skelnes fra deres udviklingsbevægelse må man fokusere på udvikling af organismers funktioner og mere eller mindre implicit indbefatte udvikling af legemers form. Nogle gange vil det alligevel være muligt, at præsentere konkrete eksempler på denne sammenhæng. Men her i artiklen skitseres særlige sider af den kritiske psykologis bestemmelse af de funktionelle aspekter af menneskets psykiske udvikling, og opbygningen af fremstillingen vil følge fremgangsmåden i disse bestemmelser. Den skitseprægede gennemgang vil bestå af nedslag i centrale begreber.

Kritisk psykologisk dialektisk udvikling af begreber om krop og psyke i social praksis

Fremstillingen af den teoretiske udvikling i kritisk psykologi har to formål. Det første er indholdsmæssigt. Den subjektive relation vil blive bestemt gennem motivationsbegrebet. Som allerede antydnet i eksemplerne med sygeplejersker og lagerarbejderne, angiver den, hvordan mennesker refleksivt udvikler praksis ved at handle ud, fra hvad der må gøres. På kryds og tværs forholder mennesket sig lokalt og refleksivt til omverdensbetingelserne for at udfinde deres betydninger i praksis. I vurderingen af betingelserne indgår organisme og psyke uundværligt i processen. Det indbefatter at de glider de ind og ud af det bevidste fokus

for processen alt efter problemets art. Det andet formål for fremstillingen er at demonstrere, at den måde, hvorpå man etablerede den kritiske psykologi, kan tjene som eksempel for teoriudvikling. Udfordret af psykologiske problemer i forholdet mellem motivationens teori og praksis var Ute Osterkamp nødt til at udvikle en helhedsforståelse af mennesket for at komme frem til en mere dækkende motivationsteori. Hun måtte integrere forskellige tilgange: eksperimentel psykologi, etologi, og marxismens menneskeforståelse. Efter hendes arbejde gav Klaus Holzkamp en systematisk fremstilling af menneskeforståelsen i kritisk psykologi, og forholdet mellem de to tilgange vil blive diskuteret.

Den fylogenetiske udvikling hen mod mennesker

Virksomhedsteorien blev et udgangspunkt for kritisk psykologi. Som første led i bestemmelsen af det psykiske skal vi derfor se på, hvordan Leontjev som virksomhedsteoretiker forbandt krop og psyke ved fylogenetisk at bestemme det psykiske som en udviklet konsekvens og del af organismers stofskifte.

A. N. Leontjevs (1903-1979) var med til at grundlægge den kulturhistoriske skole og udvikle virksomhedsteorien, som er et af de mange forsøg på at udvikle en sovjetpsykologi på marxistisk grundlag, på en dialektisk materialisme. I denne tilgang, hvor legemer må forstås gennem deres bevægelse, må undersøgelsen af en genstand udformes som en udvikling af dens begreber, og de må udvikle sig med den. Derfor ville Leontjev undersøge, hvorledes mennesket og dets psyke blev udviklet i evolutionen, for at kunne bestemme, hvorledes det særlige ved mennesket som samfundsmæssigt dyr har betydning for forståelsen af psyken.

Leontjev gjorde op med forestillinger om det psykiske betragtet isoleret som umiddelbart oplevet indre liv. I "Problemer i det psykiskes udvikling", der er udgivet på dansk i 1977 og stammer fra 1930'erne og frem til halvtred-

serne, udviklede han en historisk fremstilling af psykens udvikling, baseret på meget af den evolutionære og fysiologiske viden op til den tid. Han så psykens oprindelse i sensibilitet, som han bestemte som sansning udledt af stofskifte:

“Sensibiliteten, der i sin biologiske betydning hænger sammen med organernes funktionelle koadaptation, kan derfor kun være en sekundær fremtrædelse (p. 75).”

“Sensibilitet ... er ikke andet end en form for irritabilitet, der sætter organismen i forbindelse med andre indvirkninger, som orienterer den om omverden og opfylder en signalfunktion (p. 112).”

I organismens stofskifte med omverden, organisme-omverdenrelationen, udvikles nogle former for stofskifte til signaler om tilstande i omverden. I evolutionen er denne sekundære, nye funktion dog ikke fast knyttet til bestemte processer i organismen:

“Organ og funktion hænger ganske vist uløseligt sammen, denne forbindelse er imidlertid ... ikke ubevægelig, uforanderlig og fikseret en gang for alle. Analoge funktioner kan fuldt ud gennemføres af forskellige organer. Således bliver den funktion, der senere bliver overtaget af nervevæv oprindeligt realiseret gennem processer, som forløber i protoplasmaet, uden nervernes deltagelse” (p. 73).

På den ene side er sensibiliteten knyttet til et bestemt organ, eller specifikke former for stofskifte, men på den anden side er den gennem evolutionen ikke knyttet til et bestemt organ, for sensibiliteten kan vandre gennem eller udvikle sig i forskellige organer og udviser en natur knyttet til disse former for stofskifte. Leontjev henviser til det kendte eksempel med edderkoppen, der gennem rystelser i sit spind med følesansen orienterer sig i rum for at finde insektet fanget i spindet. Det kan man sammenligne med, at vi mennesker orienterer os i rum bl.a. gennem vort syn. Disse sammenhænge peger på, at sensibiliteten ikke er ideel, vi ser

den ikke uforandret fra organ til organ. Den er et med de materielle processer, den udvikles i, det er i stofskiftet, at den psykiske regulering af organisme-omverden relationen udvikles på særlige måder.

Psykens forskellige udformninger indgår som en del af vekselspillet i organismens stofskifter, og i evolutionen udvikler psyken sig ikke lineært, men i mange retninger og med mange fremtrædelser. Psyken i organismen er historisk.

Leontjev opbyggede sin dialektiske forståelse af psyken ud fra tætte diskussioner af datidens empiriske fund fra evolutionen, hvor han i diskussionen af et aspekt af psyken sprang rundt i evolutionens perioder for at karakterisere de forskellige udformninger. Han gav desuden en klassifikation af en række stadier, der var enighed om i samtiden.

Kritisk Psykologi

Da de kritiske psykologer i Berlin i 70'erne begyndte deres arbejde med at videreudvikle psykologien ville de ikke kombinere det bedste fra humanvidenskaberne sociologi og psykologi, sådan som de kritiske teoretikere, freudomarxisterne, søgte at kombinere Freud og Marx som de ypperste i hver deres fagområde. De kritiske psykologer mente, at den kombination kom til at skille subjekt og samfundsmæssige betingelser. Inspireret af Leontjev så de en mulighed i at gentolke den etablerede psykologi på et evolutionært og dialektisk materialistisk grundlag, der ville åbne for den dialektiske sammenhæng mellem subjekt og samfundsmæssige betingelser.

Ute Osterkamp-Holzkamps udvikling af motivationsbegrebet

I denne artikels undersøgelse af, hvordan man kan forstå menneskets psykiske udvikling som en selvmodifikation i en historisk, social omverden, og hvad kritisk psykologi kan sige derom, er Ute Osterkamp-Holzkamps “Grundlagen der psychologischen Motivationsforsch-

hung” bind 1 og 2 (1975-76) et godt udgangspunkt. Det er fordi motivation er et centralt begreb i kritisk psykologi, der forbinder krop og psyke som udtryk for den subjektive relation. Værkets fremgangsmåde giver nemlig et godt indblik i de problemer og sammenhænge en videreudvikling af vor forståelse af selvmodifikation må arbejde med, og som har været diskuteret og endevendt i kritisk psykologis historie.

Som vi skal se knytter værket sig til vort problem om selvmodifikation ved at udfolde motivation som de processer, hvorved vi som mennesker regulerer vor færden i den sociale verden, der omgiver os. Værket tager udgangspunkt i en konstatering, at motivation bliver taget op i psykologien, når den er blevet et samfundsmæssigt problem. I en særlig epoke i det kapitalistiske samfund blev det nødvendigt at holde niveauet for profitten, ved at mindske forskellen på, hvad arbejderen kunne yde i forhold til, hvad han faktisk ydede. Hvad kunne motivere ham for at yde mere end han gjorde? Der var forskellige løsninger på det problem. Taylorismen indførte i det 20. århundredes første årtier tidstagnung for at finde de arbejdsrutiner, der tog mindst tid, og lokkede til en større arbejdsindsats på de nye rutiner med højere løn. Men arbejderne holdt sig tilbage på trods af udsigten til højere løn. Mayo søgte i 30'erne først at finde de arbejdsbetingelser, der øgede arbejdstempoet, men da det ikke lykkedes, fandt han siden, at det var vigtigt at anerkende arbejderen ved gennem rådgivning at give ham en følelse af at blive behandlet som menneske. Men denne rådgivning motiverede heller ikke. Der var siden mange andre initiativer omkring motivering af arbejdskraften. I forhold til de her nævnte traditioner påpeger Osterkamp, at psykologien individualiserede motivationsproblemerne som arbejderens utilstrækkelighed (Holzkamp-Osterkamp, 1975, 29,39) og overså de involverede samfundsmæssige problemer i forsøgene på motivering: arbejderne øvede modstand mod større arbejdsindsats trods hø-

jere løn, fordi de ville undgå at blive slidt op (Ibid., 18f), og rådgivningen motiverede ikke, fordi de så anerkendelserne som tricks til en afledningsmanøvre (Ibid., 30).

Ved at pege på disse forhold, der blev debateret i undersøgelsernes samtid, åbner Osterkamp for den indsigt, at arbejderne, i modsætning til psykologernes forståelse af dem, var i stand til at regulere deres måde at håndtere deres arbejde på ud fra en sammenhængsforståelse, som ikke indgik i psykologernes. Denne problematik peger for hende på nødvendigheden af, at have et begreb om menneskets natur, så vi kan afgøre det reelle i arbejderens modstand, om samfundsmæssige forhold er umenneskelige. Hun går op imod, at mennesker kan tilpasse sig hvad som helst, og peger på nødvendigheden af et begreb om menneskets natur skal udarbejdes videnskabeligt (Ibid., 43f). Hun understreger desuden, at motivationsbegrebet og problemerne knyttet til det dukkede op i mange samfundsmæssige sammenhæng på det tidspunkt: pædagogiske og kliniske. Det betyder, at motivation ikke kun er et historisk problem, der opstår et sted, men må undersøges i sin helhed, for at man kan begribe de steder, problemet opstår på forskellig vis af udbredte samfundsmæssige sammenhænge.

Det bliver nødvendigt at udbygge en forståelse af de problemer, som psykologien indtil da overså. Denne måde at argumentere på, er eksemplarisk for det som kritiske psykologer satte sig for: Fremdrage et forskningskompleks, som udspringer af problemer i praksis, hvor undersøgerne tager udgangspunkt i gængse forståelser af motivation i arbejde; beskrive, hvad man søgte at opnå i den praksis, med psykologiske forståelser af motivation såsom belønning eller anerkendelse; og hvordan det ikke lykkedes, fordi arbejderens modstand er uforklarligt i begrebsapparatet, som derved viser sig ensidigt. For at komme ud over ensidigheden argumenterede man, at man i videnskaben ikke kan gå ud fra enkeltstående, tilfældige hverdagsforståelser. Men på grund-

lag af et menneskesyn må man videnskabeligt oparbejde en bred forståelse af motivation. At inddrage de konfliktuelle perspektiver på et dialektisk materialistisk grundlag bliver derved projektet, man må samle forskellige modstridende forståelser omkring problemet, som man må integrere, og udvikle en ny forståelse for at finde, hvad der kan gøres i praksis.

Opgaven blev nu at udarbejde en almenpsykologisk forståelse af motivation. Fremstillingen skal forstås evolutionært. I gennemgangen vil det være implicit, at nervesystemet udvikle sig i samspil med motivationens evolution i organisme-omverden relationen. Fremstillingen inddrager dog empirisk materiale fra psykologiske eksperimenter og etologiske observationer for at bestemme mange sider af en organismes udvikling. Vi skal her blot koncentrere os om de vigtigste aspekter, der indgår i bestemmelsen af motivation, så vi kan sætte den i relation til selvmodifikation.

For det første bliver dyrs spontanaktivitet inddraget som et grundlag for motivation. Det slås dermed fast, at dyrets aktivitet ikke bare sættes igang som en virkning af, at det er blevet stimuleret indefra eller udefra. I spontantaktiviteten udforsker dyret omgivelserne, tilfredsstiller sig med, hvad det finder, og er i første omgang ikke styret direkte af sine behov. Behov kan dominere adfærden ved akut mangeltilstande, og spontanaktiviteten har forskellig karakter alt efter, om der er tale om en amøbe eller en bjørn. Det centrale ved spontanaktiviteten er, at organismen forholder sig til de konkrete, sammensatte betingelser i dens omverden, som er relevante for alle de stofskifteprocesser, som indgår i dens eksistens.

Som det andet bestemmes emotionerne som en vurderende formidlingsinstans mellem kognition og handling (Ibid., 154). Betingelserne i omgivelserne vinder en emotionel værdi, der udtrykker relationen mellem betingelserne og organismens tilstand (Ibid., 157). Hermed kan emotionerne forstås som evolutionær differentiering af spontanaktivitets udforskning af de

konkrete omgivelser. Her igen er bestemmelsen så almen, at vi ikke får fornemmelse for evolutionens konkrete variationer og faktiske udvikling. Udviklingen er desuden mere beskrivende, vi får ikke en bestemmelse af, hvilke kræfter, der driver den.

Emotionernes vurdering og reguleringsfunktion i forhold til handling specificeres nu yderligere i forhold til reguleringen af spontanaktiviteten. Emotionerne forstås, især inspireret af Lazarus (Ibid., 155) som dyrets balancerende mellem nysgerrighed og flugt: i spontanaktiviteten må dyret forholde sig til, om det i en situation kan udforske uden fare, om det kan cope, klare vanskelighederne i situationen, eller om det må flygte. Dyrets vurdering af, om det kan klare vanskelighederne i situationen og der skaffe sig en tillært behovstilfredsstillelse må ses som en motiveret handling (Ibid., 171). Herved kan Osterkamp differentiere mellem forskellige orienteringsbetydninger (Ibid., 234), dvs. den betydning ting får for dyr i deres orienterende vurdering af situationen i deres spontanaktivitet.

I bogen fremgår det lige så klart som det meget forkortede resumé givet her af psykens kognitive-emotionelle udvikling, at evolutionen bestemmes som en progression mod bestemte højere former og progressionen findes som et overordnet resultat. Vi møder ikke særlig konkrete eksempler på udviklingsproblemer i evolutionen, vi får en abstrakt fremstilling uden den mangfoldighed som evolutionen udviser, og som har sat mange forskellige udviklingsprocesser igang. Desuden forbindes den evolutionære udvikling af psykens aspekter ikke med nervesystemets evolutionshistorie. Men derfor må vi alligevel fastholde, at i kritisk psykologi indgår kroppen i udviklingen af psykens historie i en meget almen materiel bestemmelse, når vi hører, at betingelsernes emotionelle værdi udtrykker relationen mellem betingelserne og organismens tilstand. Referatet af bogens fremstilling af evolutionen så vel som resuméet her, holder fast i en central

pointe for kritisk psykologi: for det første er organismer aktivt opsøgende, for det andet regulerer den enkelte organisme sin adfærd, dels ud fra, hvad ting i dens omgivelser betyder for den, dels ud fra, hvad en samlet vurdering af omgivelsernes sammensatte processer kan betyde for organismens regulering af sine processer.

Efter at have bestemt, hvad etologien og psykologien kan sige om de almene emotionelle motivationelle aspekter af psyken, vender Osterkamp sig nu mod marxismen, for at bestemme det historiske menneske. Det skal ses som et led i det omtalte projekt, der står i modsætning til kritisk teori, og som alene på et marxistisk grundlag søger at åbne for den dialektiske sammenhæng mellem subjekt og samfundsmæssige betingelser. Bestemmelsen af denne sammenhæng, kunne også belyse, hvad der bevæger den enkeltes udvikling.

Selvom dyr kan lære, og selvom pattedyr især lærer mange af deres orienteringsbetydninger i deres opvækst i søskendeflokke, og dermed har udviklet en differentieret vurdering af deres særlige omgivelser og en motiveret særlig regulering af deres adfærd, så er deres udvikling primært genetisk bestemt. Mennesket, derimod, er historisk. Det er et problem i forskningsfeltet omkring motivation, at psykologien overser historiens betydning ved at forstå motivation abstrakt og universelt og ved ikke at forsøge at bestemme, hvordan menneskers motivation udvikles i en historisk sammenhæng. Uvilligheden til at åbne for denne dialektik kan skyldes, at vi kommer til at stå over for et vanskeligt håndterbart problem. Hvis alle menneskelige handlinger var statiske, – sat i gang af bestemte betingelser og ført til samme resultat – og derved forudsigelige, ville det ikke være vanskeligt at opstille lovmæssigheder for dem. Men da der opstår overraskelser under handlinger, og at de derfor skal reguleres, og da motivation, som processen, der regulerer, må indrette sig på overraskelserne, så står vi over for et problem om, hvordan vi skal

forstå samspillet mellem motivationens regulering og processens bevægelse i omgivelserne. Man har ikke kunnet afgøre om motivationen forbliver den samme og blot regulerer processer af forskellig karakter, eller udvikler sig og bliver til noget andet, fordi hver proces har forskellig karakter, og kræver at blive reguleret forskelligt. Diskussionen omkring dette grundliggende problem kan vi finde i det lille eksempel om Sylvia Scribners lagerarbejder. Hun diskuterede den funktion, som her kaldes motivation, som lagerarbejderne tilsyneladende realiserede, nemlig at spare på den anstrengelse, den energi, organismen har til rådighed. Scribner fandt, at denne motivation gik igen på mange arbejdspladser, og satte den i forbindelse med arbejdspladsernes besparelse af omkostninger. Man skulle tro, at det inviterede til at forstå denne motivation som et princip, der virker i arbejdernes praksis. Men Scribner understreger, at lagerarbejderne i modsætning til automatiske principper må variere sig fleksibelt for at finde den indsats, der sparer energi. Herved udviklede motivationen til at spare energi sig selv ved at variere sig i forhold til mange andre arbejdsfunktioner, og at eksperimentere er ikke at spare energi. Diskussionen af begreberne om enten at spare på energi eller variere indsatsen for at spare er to forskellige forståelsesmåder, vi må holde sammen. I den ene styrer et princip praksis, i den anden udvikles princippet i praksis. Det er almindeligt at vakle mellem de to skitserede forståelsesmåder. I den første forståelsesmåde skiller vi begreber og ting, idet vi ved at holde begreberne fast bestræber os på at bestemme en stabil proces. Derved kommer vi til at overse udvikling, fordi vi kun kan begribe mekaniske bevægelser ved at bestemme faste ting og begreber. I den anden skelner vi mellem begreber og ting, der varierer. Når vi skelner, inkorporerer vi sammenhængen og enheden mellem dem, f.eks. vi varierer for at holde processen stabil og bidrager derved til dens udvikling. Vi skelner for at forstå deres indbyrdes udvikling ikke som en

tilfældighed, men som varieret lovmæssighed, der ikke er determineret. Vi skal se, at diskussionen mellem de to forståelsesmåder også kan findes i udviklingen af kritisk psykologi.

I bestemmelsen af det historiske menneske skærpes altså problemet om at skille faste begreber fra hinanden eller skelne mellem varierende begreber. For i menneskers relation til omverden varierer f. eks. både deres omverden, behov og motivation ud fra, hvad de søger at opnå i praksis, og vi må skelne fænomenerne ved at holde dem sammen i deres variation. Det er den refleksive relation, vi-relaterer-til-os-selv-i-relation-til-det-vi-står-over-for.

Det er denne refleksive relation Marx præciserede som historisk, når han skrev, at i forhold til dyr er det karakteristiske ved mennesker, at de sammen producer ting til deres behovstilfredsstillelse og derved udvikler de på en gang deres natur og den omgivende natur (Ibid., 233). Hertil følger Osterkamp en bestemmelse fra Fischer, at mennesket ikke kun lejlighedsvis producerer denne specielle ting til denne bestemte situation her og nu, langt vigtigere er det, at mennesker producerer en almen ting til alment brug og derved kan udvikle og forbedre begge (Ibid., 232). Disse bestemmelser indbefatter, at mennesket har en social natur, det bliver menneske gennem sit liv med andre mennesker. Den gensidige udvikling af ting og menneskers natur i produktionen bliver ikke altid udlagt på den konkrete måde som her i denne artikel, men med den konkrete bestemmelse kan det vises, at udviklingen er kvalitativ og faktisk involverer kroppen: Ved at mennesker behøver de ting, de har produceret, skifter behovene ikke retning, men karakter: vi har behov for særlige madformer, og hver af os styrer os igennem socialt frembragt mad på særlige måder.

At stå på, at menneskene former deres behov ud fra de genstande de producerer, betyder selvfølgelig ikke, at et menneske kun bruger ting, som det selv har produceret. Osterkamp skriver (Ibid., 235), at produktion former virk-

somheder ved at have ændret den natur genstandsmæssigt, som indgår i virksomhederne, og at enhver menneskelig virksomhed udover arbejdet er en genstandsmæssigt præget aktivitet, dvs dens organisering er styret af genstanden. Så det er udviklinger i produktionen, der ligger under vor opdagelse af ting i sociale sfærer uden for produktionens, under vor tilknytning til dem og udvikling af os og dem.

Med disse bestemmelser, er det særlige ved det historiske menneske identificeret: Mennesket realiserer sig selv samfundsmæssigt og historisk ved at forandre naturen i et stofskifte med den gennem sit produktive virke med og brug af ting, og det udformer sine behov derigennem. I sit projekt om at udvikle en almen motivationsteori, for at belyse de motivationsproblemer, der bl.a. dukkede op som et samfundsproblem på arbejdspladser, sætter Osterkamp sig nu for at bestemme det særlige ved menneskets motivation ved at integrere begreber fra almenpsykologien af relevans for motivationsproblematikken med den historiske bestemmelse af mennesket. De almenpsykologiske begreber, der skal integreres i den historiske tilgang, er den aktivt opsøgende organisme, som vi ser i dens spontanaktivitet, og de deri udviklede emotioner, motivationer og orienteringsbetydninger.

Med betydningsbegrebet åbnes op for, at mennesket ikke er determineret af årsager eller faktorer. Osterkamp bestemmer det særlige menneskelige betydningsbegreb som genstandsbetydning. Med dette historiske betydningsbegreb peges der på, at vurderingen af en genstands betydning kan udforskes, forbedres i sin sociale sammenhæng, implicit er vurderingen dermed proaktiv, rettet mod, hvad situationen kan føre til, hvilke konsekvenser den kan gives, hvad der kan gøres, rettet mod de muligheder situationen byder på i forhold til personens behovsmønster. Hun skelner mellem objektive betydninger af kognitiv karakter ud fra relevans og på den anden side subjektive betydninger, hvor personen kan overtage

de objektive betydninger ved at sætte dem i forbindelse med behovene ud fra en emotionel vurdering af den foreliggende genstands betydning eller relevans for handling (Holzkamp-Osterkamp, 1976, 47-51). Osterkamp understreger, at menneskers virkelige handlinger må forstås ud fra de subjektive betydninger, der er komplementære til en objektivistisk forståelse af sociale betydninger.

Selv i genstandes betydning kan vi argumentere, at selvmodifikation indgår. Det bliver endnu tydeligere, når vi ser på motivation. En indgang til den historiske forståelse er, at motivation ikke kun forholder sig til en umiddelbar situation, men til hvordan behovstilfredsstillelsen fremstår i den samfundsmæssige omsorg for den enkelte, og hvor den historiske selvmodifikation indgår i, at den enkelte ikke kun behøver at være udleveret til de lokale muligheder, men har mulighed for at tilrettelægge disse i lokale og bredere sammenhænge (Ibid., 72). Jeg regulerer mine behov på en formlidlet måde, når jeg ved, at for eksempel fødevarer er til rådighed på måder, så jeg kan passe min spising ind i mine andre aktiviteter. Men det centrale ved motivation hos mennesker bestemmes som et emotionelt beredskab, i hvilken de kan anticipere en større samfundsmæssig integration i rådigheden over almene og individuelle livsbetingelser samt behovstilfredsstillelser og dermed være parate til at påtage sig de risici, der er involveret deri (Ibid., 63). I dette motivationsbegreb indgår Marx' bestemmelse af menneskets sociale natur. Beredskabet til motiveret handling er således ikke kun bestemt af en individuel stræben efter behovstilfredsstillelse, men også af en generel vurdering af betingelserne derfor, hvori indgår muligheden for fælles handling. Osterkamp understreger, at den kognitive tænkning skal udforske betingelserne for det emotionelle befindende, og det er især vigtigt at udføre dette arbejde ved de emotionelle fornemmelser, hvor den kognitive tilgang i første omgang ikke kan bestemme betingelserne (Ibid., 110).

Motivation fremstår hos Osterkamp som en særlig drivkraft der udgøres af en emotionel og kognitiv vurdering af mulighederne for fælles handling og rådighed over betingelserne. Den modstand som mennesker kan møde, når de søger at realisere disse muligheder kan de imødegå med et anstrengelsesberedskab alt efter motivationens styrke. Denne relation mellem motivation, modstand og anstrengelsesberedskab ser hun som grundlag for viljesbegrebet (Ibid., 112).

Når mennesker er berøvet muligheden for at deltage i rådigheden over de fælles livsbetingelser, finder vi en skjult defensiv holdning og en ikke lystbetonet tvang til virke (Ibid., 114f), som den, der viste sig som problem i arbejdspsykologien.

Motivation som menneskets behov for at deltage i rådigheden over fælles betingelser danner derefter grundlag for en stor analyse af Freuds forståelse af psykiske konflikter. Her argumenteres for en pointe, der er gennemgående i kritisk psykologi: Når et menneske ikke kan deltage i rådigheden over de fælles betingelser, fordi det holdes på plads af samfundsstrukturer formidlet af andre mennesker, kommer det til at personliggøre sin situation ved at føle angst og utilstrækkelighed. Vejen er ikke at reflektere over de indre psykiske strukturer alene, men at reflektere over disse emotioners mere eller mindre oversete eller skjulte relation til betingelserne, der indgår i personens liv.

Kort resumé og diskussion af Osterkamps arbejde

Med Osterkamps værk er det kritisk psykologiske forskningsprojekt skitseret. Der er to formål med at bringe skitsen.

Det ene formål er at demonstrere arbejdsmåden, der går ud på at integrere forskellige tilgange, eksperimentel psykologi, etologi og marxismens menneskeforståelse. Man ville derved undgå kun at tage udgangspunkt i begreber med implicite menneskeforståelser, der gør en blind for relevante forhold i det un-

dersøgte problem, således som det skete i den arbejdspsykologiske motivationsforskning. Man håbede ligeledes at undgå at arbejde eklektisk, hvor man uden bearbejdning inddrager en række relevante teorier, der indbyrdes har implicite paradokser, som gør de empiriske analyser praktisk uanvendelige.

Det andet formål er indholdsmæssigt. Motivationsforschung er et uhyre grundigt arbejde, der er på vej til at gøre op med en forståelse af mennesket som styret af f.eks. normer og roller, af kræfter der sætter mennesket i gang med at handle. Det oparbejder en forståelse af mennesket som et proaktivt subjekt. Værket yder et bidrag til at analysere, hvorledes mennesker regulerer deres livssammenhæng, altså styrer deres samfundsmæssige organisme-omverden forhold. Ved at forstå menneskelig motivation som udviklet af dyreverdenens spontanaktivitet bliver motivation et udtryk for en spontant forløbende samlet vurdering af et menneskes organisme-omverden relation til aktiviteter på et særligt sted i dets omverden på et særligt tidspunkt. Her er den samlede vurdering mangesidig og formidlet, den vedrører mange andre forhold end de lokale og aktuelle, og den inddrager forhold, der er usikkert bestemt for organismen, og som udgør kropslige, sanselege fornemmelser, der enten skal reageres på umiddelbart, eller undersøges nærmere med stræben efter fornuft og indsigt for at forstå sammenhængene. Herved er motivation ikke kun udtryk for organisme-omverden forholdet, men for organismens relation til sig selv, og hvad den kan yde aktuelt på dette sted, for personens fornemmelse for, sansning af, hvad der er muligt.

På trods af kompleksiteten i Osterkamps motivationsbegreb er det her præsenteret skitsepræget og uden direkte citater. Det er forsøgt fremstillet så loyalt som muligt, men det har ikke kunnet undgås, at det udeladte fra det store værk har formet den forståelse af motivation, som fremstillingen kan give. For eksempel er overordnede samfundsstrukturer et centralt be-

greb i værket, men den fortsatte udvikling af kritisk psykologi i hvert fald i Danmark har fokuseret på sammenhængen mellem den subjektive relation og den samfundsmæssige praksis, så derfor har diskussionen af Osterkamps motivationsbegreb fokuseret på afklaringen af den subjektive relation i praksis, og undladt at diskutere problemerne med begreber for de overordnede samfundsstrukturer.

Kategorier i Holzkamps Grundlegung der Psychologie

Osterkamps Motivationsforschung var et af flere værker udarbejdet af kritiske psykologer på Freie Universität i Berlin sidst i halvfjerdserne. På et marxistisk grundlag arbejdede de hver med deres område af psykologien, evolutionen og historien.

I 1983 integrerede Holzkamp gruppens arbejder i Grundlegung der Psychologie. Han gik frem på en anden måde end sine fæller. Han skriver (83, p. 61), at det er muligt at bestemme den menneskelige psyke som det mest generelle resultat af en fylogenetisk og antropogenetisk proces, hvor de aktuelle former er forbundet med den fylogenetiske oprindelse gennem en uafbrudt arvefølge. Han oparbejdede trinene i denne proces som en dialektisk udvikling. Et grundbegreb for denne evolutionære fremstilling er at betegne livsprocesserne som funktioner. Hermed mente han, at den enkelte livsproces som funktion skulle forstås i forhold til det overordnede helhedssystem, om den bevarede eller forstyrrede organismens ligevægt i sit forhold til omverden i forandring. Med funktionsbegrebet udviklede han en funktionalhistorisk bestemmelse af faser i den menneskelige psykes evolution. For hver fase genfortolkede han fagpsykologiske fund i denne udvikling, med organisme-omverden forholdet og handling som centrale begreber. De tidligste evolutionære trin blev forstået som de mest fundamentale træk i psyken og senere trin blev forstået som detaljeringer eller nærmere specifikationer. På det tidligste trin

bestemmes kategorierne: signalfunktion, sensibilitet, betydning. Disse inddrages i udviklingen af de næste faser, så at den evolutionære fremstilling ender med et kategorielt system til bestemmelse af den menneskelige psyke. Gennem den funktionalhistoriske udvikling af et kategorisystem fandt Holzkamp således en teoretisk mulighed at se bort fra evolutionens mangfoldighed og opstille en lineær evolutionær udvikling, baseret på et bredt kendskab til empiriske fund. Kategorier kan i Grundlegung forstås som grundbegreber, der skal bestemmes gennem evolutionen, og som udgør et kategorielt system der ikke kan bevæges i andre sammenhæng end evolutionære. Kategorisystemet kunne derfor danne ramme for analyser af menneskers handlinger i det kapitalistiske samfund.

Diskussioner og videre udvikling efter Grundlegung

I gennemgangen af motivation, betydning og emotion blev det skitseret, at kritisk psykologi rummer en mulighed for at forstå, hvordan grundbegreber begrundes af sammenhængen, men også skitseret, at der i teoribygningen findes grundbegreber forstået som kategorier, der er uforanderlige. Vi skal nu undersøge det nærmere.

Kategorier eller grundbegreber. Med kategorisystemet havde man udfoldet en menneskeforståelse, der kunne ligge til grund for de forskningsspørgsmål, man arbejdede med. Menneskeforståelsen var lagt åbent frem, og skulle fungere som et fælles grundlag, på hvilket man kunne udarbejde historiske analyser af mennesker i forskellige samfundsformer, eksempelvis som det skete i den arbejdspsykologiske motivationsforskning. Den fælles menneskeforståelse skulle sikre, at de historiske analyser kunne spille sammen i teori og praksis.

Men det står til diskussion, om der findes almene kategorier, der kan danne et indiskutabelt grundlag for fælles arbejde, fordi de er viden-

skabeligt forankret i evolutionen. Osterkamp argumenterede for eksempel, at vi har brug for en videnskabelig bestemmelse af den menneskelige natur for at kunne afgøre, hvilke samfundsforhold der er umenneskelige. Ud fra sin evolutionære tilgang i Motivationsforschung bestemte hun kategorielt, at samfundsforhold er menneskelige, under den forudsætning, at mennesket har adgang til rådighed over de fælles samfundsmæssige betingelser. Der er naturligvis sandhed i, at rådighed er en vigtig dimension i menneskers liv. Men dels er der naturforhold vi ikke har rådighed over, uden at vi savner den (f.eks. at vand løber nedad her på jorden, fordi vi med teknik kan få det til at løbe i den retning vi ønsker), dels kan den samfundsmæssige omsorg, hvis den er stabil, tilbyde det enkelte menneske rådighed over behovstilfredsstillelser i hverdagslivet. Det kan medføre, at mennesket vurderer den manglende rådighed over fælles betingelser som irrelevant, måske i lighed med, at det ikke savner rådighed over nogle naturforhold. I hvert fald, så længe det kan have nogenlunde styr på hverdagslivet, kan det leve i hverdagen uden at savne rådigheden over de bredere forhold. En sådan livsvirksomhed er nok begrænset, men behøver ikke at være umenneskelig. Så om samfundsforhold er umenneskelige, kan ikke bestemmes kategorielt, men afgøres af sammenhængen.

Dertil kommer, at der er kommet kategorier til siden Grundlegung, der ikke er udledt funktionalhistorisk. Et eksempel er livsførelse i hverdagslivet, der indføres på en kritisk analyse af psykologiske teorier og deres måde at forstå omverden på (Schraube et al., 2013). På trods af disse invendinger mod det udviklede kategorisystem er det stadig af betydning at arbejde ud fra en ekspliciteret menneskeforståelse, men det er vigtigt at understrege, at også grundbegreberne heri står til kritisk diskussion og udvikling i teoretisk og empirisk forskning og praksis.

Motivation og handleevne. Motivation har

vi gennem Motivationsforschung bestemt som et sammensat begreb, hvor spontanaktivitet, emotioner, betydning og praksis spiller sammen. Med motivationens befindende fornemmer eller vurderer personen specifikt relevanser i situationen, den er en enhed af emotioner og betydninger. Sammenhængen mellem emotioner og betydninger ser ud til at være af en anden art hos Holzkamp. I hans funktionalhistoriske udvikling af den subjektive relation til de samfundsmæssige betingelser bestemmer de samme sammenhænge på en lidt anden måde. Af overskrifter i gennemgangen kommer betydninger hver gang før behov, emotioner og motivation: orienteringsbetydninger-kontrolbehov(G., 209), betydninger-emotioner-motivation (G., 249, 267). Han slutter udviklingen med begrebet handleevne, der bestemmes som individets rådighed over egne livsbetingelser gennem deltagelse i rådigheden over den samfundsmæssige proces (G., 241). Det er en vigtig bestemmelse, hvor subjektets relation til de samfundsmæssige betingelser ses som en relation til begrænsninger, der kan ændres sammen med andre. Desuden er det betydninger i betingelserne, som han fokuserer på ved at tale om rådigheden. Angstberedskab, der ligger i indskrænkning af omverdenskontrollen, bestemmer han som det emotionale aspekt af indskrænkningen i individuel handleevne. Sådanne formuleringer kan forstås som at betydningen kommer før emotionen. Angstberedskabet ligger i begrænsende betingelser. Det kan man forstå som at først erkendes indskrænkningen, så vækkes angsten, betydninger og emotioner er dermed skilt. Herved mister man betydningen af den afsøgning af mulige betydninger i det emotionale befindende, som Osterkamp lagde vægt på.

Efter Grundlegung blev det tydeligere, at Holzkamp skilte motivation fra betydningsstrukturer. For ham holdt begrebet motivation forskeren fast i et tredje persons perspektiv med en stimulus respons tænkning og en analyse af, hvilke personlige og biografiske faktorer,

der får en person til at handle. Han pegede på handlegrunde som et begreb, der gjorde forskeren i stand til at spørge efter personens grund til at handle, og derved bestemme situationens betydningsrelevante handlemuligheder fra et første persons perspektiv. Handlegrunde er for Holzkamp de objektive strukturer af de samlede samfundsmæssige strukturer, der indgår i den enkeltes livsinteresser, sådan som pågældende opfatter dem, og som er grunden til at handle (Schraube et al., 2013 p. 283ff). Denne adskillelse mellem analyse af personens motivation som tredje persons perspektiv på den ene side og handlegrund og dialog på den anden kan forekomme arbitrær. Man kan forholde sig analytisk i et tredje-persons perspektiv til både motivation og handlegrunde og have en dialog om begge for at bestemme et første-persons perspektiv. Forskellen er, at motivation er afsøgende og vanskelig at tale om, mens grunde kan specificeres mere præcist, især hvis forsker og udforsket forstår de betydningsrelevante handlemuligheder som objektive og dermed som identiske. Adskillelserne mellem motivation og analyse samt mellem handlegrund og dialog bunder i, at man ikke anerkender det dialektiske forhold mellem motivation og betydning: Vi må anerkende, at min motivation er bestemt af, hvordan jeg forstår mine betingelser, og de betingelser, jeg forstår, til dels er bestemt af, hvad jeg er motiveret for. Hvis vi skiller motivation og betydning, studerer vi dem hver for sig, ved at miste deres dialektik mister vi mulighed for at bestemme deres udvikling, og dermed de mere afsøgende sider af selvmodifikationen i åbne situationer.

I denne adskillelse mellem motivation, emotioner, betydning og aktivitet ligger en forestilling om, at tænkningen som kognition af objektive forhold foregår i psykiske systemer for sig uden at emotionerne er involveret. Den går op imod begrebet befindende, som både Osterkamp og Holzkamp bruger, og som inkorporerer, at vi i vor væren i verden kan udfinde, hvad verden betyder for os, og derigennem hvordan

den er. Vi må undersøge sammenhængene for at komme til forståelse, vi må relatere-til-os-selv-i-relation-til-det-vi-står-over-for, hvorved vi ændrer os selv og verden.

Emotioner og betydning. Osterkamp karakteriserer sin fremgangsmåde som dialektisk materialistisk, og motivationen i den subjektive relation *er* dialektisk. Det blev tidligere fremhævet, at hvorledes vi i et ønske om at præcisere begreber skiller dem fra deres sammenhæng, herunder emotioner. Men det er gennemgående blevet fremhævet, at sådanne adskillelser i begrebsbestemmelsen hæmmer den dialektiske forståelse. De findes også i Motivationsforschung. For eksempel blev emotioner bestemt som en formidlingsinstans mellem kognition og handling. Det fremkalder en forståelse af, at emotioner står imellem de to som en forbindelseslinie, hvorved kognition, handling og emotioner bliver adskilte begreber. Men både tænkning og handling er formet af emotioner på betydningsfuld vis, f.eks. har følelsen af rådighed over betingelser forskellig betydning alt efter hvordan spillet mellem rådighed og manglende rådighed er i situationen. Det former motivation til at undersøge forholdene og gøre noget ved dem. Modsvarende hæmmer den teoretiske adskillelse mellem subjektive og objektive betydninger den dialektiske forståelse. Hvis de objektive alene bestemmer, hvad der er relevant for handling, og de subjektive kun bestemmer værdien deraf, hvordan kan de subjektive rumme fornemmelser eller et befindende, som de objektive må undersøge? Det subjektive befindende må være subjektive betydninger, må have et kognitivt indhold, det må med sin pirren antyde, hvilke vurderede aspekter kan være relevante. Vi må skelne mellem betydningers subjektive og objektive (eksterne) sider, de er blandet ind i hinanden, vi kan ikke skille. Vi må på den ene side undersøge emotioner, fornemmelser eller befindende for deres betydning, og på den anden må vi for at komme overens om forhold og ting analysere deres betydning i vor fælles

relationer til dem, hvilket indbefatter emotioner og fornemmelser.

Andre steder i kritisk psykologi er der ikke den her fremhævede adskillelse mellem motivation og handleevne på den ene side samt emotion og betydning på den anden. Der lægges vægt på praksis som den sociale proces, hvorigennem subjekter udfolder sig og realiserer sine muligheder. Aspekter af subjektivitet, deriblandt de ovenfor diskuterede, forstås som udviklet i praksis i et samspil med hinanden. Dreier skriver således:

“On the background of what the subject learned earlier, his or hers processes of sensing, observing, thinking, imagining, and emotional valuing interact and influence each other in varying configurations in his or hers ongoing activity. ... The wide-ranging scope of human psychological functioning across time also enables subjects to reflect intermittently, reconsidering and revaluing what happened earlier.” (Dreier, 2021, p. 271. Se også Axel, 2020; Højholt, 2007).

Livsførelse. I Motivationsforschung og Grundlegung benyttes formuleringer som det objektive forhold mellem individet og den samfundshistoriske enhedsproces (f. eks. G,192) eller at i motivationen har individet mulighed for at tilrettelægge lokale og bredere sammenhænge (Holzkamp-Osterkamp, 1976, 72). Sådanne abstrakte og teoretiske formuleringer peger på meget konkrete sider i menneskets motivation. Det er i artiklen blevet argumenteret, at den konkrete foranderlige verden, som vi er en del af og ikke ved alt om, må danne udgangspunkt for, hvordan vi udvikler vor forståelse af den. Det er i forlængelse heraf blevet argumenteret, at fænomener som befindende, motivation, emotion og betydning må bestemmes gennem historiske processer i praksis. Det kan derfor ikke undre, at kritisk psykologisk empirisk forskning efterhånden krævede, at man måtte specificere, hvilke samfundsmæssige sammenhænge der indgik i motivationen, og hvordan deres relationer var. Man måtte udvikle et be-

greb til at fange disse samspil, deres personlige og sociale aspekter. Til den ende hentede Holzkamp kategorien livsførelse i hverdagslivet ikke fra evolutionen, men fra sociologien. Den stammede oprindeligt fra Max Webers forskning. Livsførelse i hverdagslivet er således et grundbegreb, der giver mulighed for at undersøge, hvorledes mennesker har mulighed for at indpasse deres aktiviteter i hinanden. Det blev nu muligt at bestemme, hvordan familie, sociale relationer, uddannelse, arbejde, opdragelse mv spillede sammen i den enkeltes motivation for sin deltagelse i sociale sammenhænge. Den samfundsmæssige omsorg bliver således til gennem den enkeltes bevægelse gennem en række sammenhænge.

Afsluttende kommentar

Indførelsen af det kropslige falder ind i vor tids optagethed af det nære, det sanselige, der hænger sammen med, hvad man kalder de store fortællingers død, og som er forbundet med vanskeligheden med at begribe og regulere de store samfundssammenhænge. Til forskel herfra blev kritisk psykologi udviklet i en tid, hvor det var de store samfundssammenhænge, man fokuserede på. Med en dialektisk forståelse af de mange aspekter kroppen indvirker i og indvirkes af, kan den kropslige motivation give os mulighed for at begribe og regulere det nære såvel som de store samfundssammenhænge. Ved at holde fast i, at emotioner, motivation og betydninger er kropslige, og indse, hvordan de spiller sammen og udvikler hinanden i praksis kan motivation blive et vigtigt begreb i en tid, hvor man må søge. Det kan da være nødvendigt at åbne mere for organismens uregerlige regulering af fornuftens muligheder. I fastlåste tider forsvinder for mange mennesker den videnskabelige overbevisning. Deres handlinger bygger på en tillid til, hvordan deres motivation tilskynder dem i praksis. Det skal ikke afholde os fra at lytte til motivationens emotionelle betydninger. For derved åbner vi for en søgning, der ikke er tilfældig, men er

en udforskning af muligheder, som kan forekomme umulige og rabiate. Men ved nærmere eftertanke kan de vise sig at være nødvendige, både for vor fælles praksis, men også for at udvikle vore fælles politiske, daglige, og videnskabelige forståelser.

Referencer

- Axel, E.: *Regulation as productive tool use: a participatory observation in the control room of a district heating system*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag, 2002. Doktorafhandling.
- Axel, E.: What Makes us Talk about Wing Nuts? – Critical Psychology and Subjects at Work. I: *Theory & Psychology*, 2009; vol. 19, nr. 2, s. 275-295
- Axel, E.: Distributing resources in a construction project: Conflictual cooperation about a common cause and its theoretical implications. *Theory & Psychology*, Vol. 30(3) 329-48, 2020.
- Axel, E., Højholt, C.: Subjectivity, Conflictuality, and Generalization in Social Praxis. I: Charlotte Højholt, Ernst Schraube (Eds): *Subjectivity and Knowledge Generalization in the Psychological Study of Everyday Life*. Springer Verlag, 2019.
- Bernstein, R. J. (1971): *Praxis and action*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Dreier, O. (2008): *Psychotherapy in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dreier, O. (2021): Subjectivity and? *International Review of Theoretical Psychologies*, Vol. 1, No. 1, 2021, pp. 263-276
- Engelsted, N. (1987): *Englen og Dyret*. København: Forlaget Tiden
- Farrell, Frank B. (1994): *Subjectivity, Realism and Postmodernism – The Recovery of the World in Recent Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Havemann, R. (1965): *Dialektik uden Dogmer? Naturvidenskab og filosofi*. København: Gyldendal
- Holzkamp, K. (1983): *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M., Tyskland: Campus Verlag.
- Holzkamp-Osterkamp, U. (1975): *Motivationsforschung, 1*. Frankfurt/M.: Campus Verlag
- Holzkamp-Osterkamp, U. (1976): *Motivationsforschung, 2*. Frankfurt/M.: Campus Verlag

- Højholt, C. (2007): Præsentation af praksisforskning. Kapitel i Højholt, C: *Forældresamarbejde, forskning i fællesskab*. København: Dansk Psykologisk Forlag
- Ingold, T. (2011): *Being Alive – Essays on Movement, Knowledge and Description*. Abingdon, New York: Routledge.
- Lave, J. (1988): *Cognition in practice*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Leontjev, A.N. (1977): *Problemer i det psykiskes udvikling, I-III*. København: Rhodos
- Lewontin, R., Levins, R. (1997): Organism and environment, *Capitalism Nature Socialism*, 8:2,95 — 98
- Lock, M. M., Farquhar, J. (2007): *Beyond the body proper: Reading the anthropology of material life*. Durham: Duke University Press.
- Moore, J.W. (2015): *Capitalism in the Web of Life – Ecology and the Accumulation of Capital*. London, New York: Verso
- Polanyi, M. (1983): *The Tacit Dimension*. Gloucester, Mass: Peter Smith
- Schraube, E., Osterkamp, U (2013): *Psychology from the Standpoint of the Subject – Selected writings of Klaus Holzkamp*. Basingstoke, UK: Palgrave, Macmillan.
- Scribner, S. (1984): Studying working intelligence. In: *Everyday Cognition – its Development in Social Context*, ed: Rogoff, B., Lave, J.: Cambridge: Harvard University Press.